

Egyező igekötők a magyarban?

A “kettőző” igekötők grammatikalizációja

Hegedűs Veronika

MTA Nyelvtudományi Intézet

Nyelvelmélet és diakrónia
2016. november 22–23.

- A magyar igekötők között szintaktikailag különleges néhány elem:
  - bele
  - hozzá
  - rá
  - neki
  - PLUSZ: benne, érte, rajta (Rákosi – Laczkó 2011)
- Szintaktikai sajátosság: többnyire egy alakilag egyező határozóragos PP-vel együtt jelennek meg
  - (1) a. Peti rá-lépett a lábam-ra.
  - b. Az autó neki-ment a korlát-nak.
- Alaki sajátosság: számban/személyben egyező alakokkal rendelkeznek
  - (2) a. Peti csak RÁD nézett rád.
  - b. Az a magas férfi csak NEKEM jött nekem.

Probléma: milyenek az igekötők?

Igekötők ezek?

- a leíró és a történeti nyelvtanok az igekötők közé sorolják őket
- elméleti elemzések változó módon karakterizálják őket
  - Kiefer – Ladányi (2000): igekötők;
  - É. Kiss (2002): PP-k;
  - Ürögdi (2003), Surányi (2009): PP-k kópiái
  - Rákosi – Laczkó (2011): egyeztetés és igekötő (lexikálisan igekötős ige)
- (dialektális?) variáció:

- (3) a. %Én TE-RÁD szorulok rá.
 b. %Én TE-RÁD szorulok rád.

(Rákosi–Laczkó 2011: (27))

Célok

- Történeti vizsgálat: Hogyan grammatikalizálódtak?
- Szintaktikai elemzés: Miben különböznek a többi igekötőtől?

⇒ Ezek nem teljesen grammatikalizálódott elemek, többnyire transzparens egyeztető jegyeik vannak

⇒ (3a)-t elfogadó dialektusban teljesen grammatikalizálódott igekötőről is beszélhetünk

- 1 Bevezetés
- 2 Ó- és középmagyar: korai adatok
- 3 Szinkrón elemzések és grammatikalizáció
- 4 Összegzés

- 1 Bevezetés
- 2 Ó- és középmagyar: korai adatok
- 3 Szinkrón elemzések és grammatikalizáció
- 4 Összegzés

Régi és újabb igekötők

- legrégebbi igekötők: *meg, be, ki, le, fel, el*
- már az írásos kor előtt grammatikalizálódtak
- ómagyar korban: *bele, hozzá, rá* stb.; középmagyar korban: *neki* stb. (D. Mátai 2003)
- újabb igekötők: *félre, agyon* ...

- hagyományosan direkcionális jelentésű elemeket szokás idesorolni, de lokatívák is vannak, pl. *belül, agyon*
- névutókból, névutós kifejezésekből grammatikalizálódtak

bele

- korai adatok (16. sz. eleje):

(4) es bele esek a verembe kit töt vala (DobrK 11v, 1508)

(5) Ha my edeenbe vala meely hű kōzzōlōk belee esendyk
(Jordk 95, 1516–1519)

(6) Az twrbe kyth el reytettenek wnen labok bele akadoth
(KeszthK 10r, 1522)

(7) kÿben ha háromzor belee martandod magadat
(ErdyK 185b, 1526 k.)

- nem használható adatok: ahol nincs „kettőzés”, csak az ige előtti elem jelenik meg

(8) a tengorbe zōgdōsenec es mind bele halanac (NadK 7, 1508)

bele (folyt.)

- TMK. (6 találat: bele- + bA normalizált szövegben)

(9) Az jáspisokat csak úgy is csináltasd bele, Édesem, az nyeregbe
(Kár. 81., 1706)

(10) már beli volt köpve a vízbe (Bosz. 114, 1721)

- egyező alakok?

(11) mintha belém is belém költözne néha az idő számonkérő
szelleme (Illyés Gyula, 1969, Kháron ladikján vagy Az öregedés
tünetei)

reá/rá

- korai adatok (16. sz. eleje):

- (12) a. *rea tamada kayn hű attyaffyara* (JordK 14, 1516–1519)
 b. *Es rea tekeenthe wr Isten gedeon vytezre*
 (JordK 329, 1516–1519)
 c. *oly mynt az tellyes varas rea gyűle ystennek ygheyenek*
hallasara (JordK 755, 1516–1519)
- (13) *es rea hertelelnkeduen mynd a farkosok a baranra*
 (WeszprK 33r, 16. sz. első negyede)

- TMK: viszonylag sok adat, sokféle igével

- (14) *hogy rea izent volna a Majornera a tanyért iránt*
 (Bosz 12., 1702)

reá/rá (folyt.)

- (15) midőn azon dolog rea jöt az Leanykara (Bosz 23., 1714)
- (16) Balogh Ilona az házátul kialtott réa ezen fatensre
(Bosz 32, 1715)
- (17) ugyan ezen fatensnek az Ura réa ment Balogh Ilona házáro
(Bosz 32, 1715)
- egyező alakok: kevés adat
- (18) [mindenik tehenek...] es raiok ughrandozott mindenki
[!mindenik] tehenre (Bosz 163, 1631)
- (19) s mind egisz halalanak vighiigh rája vallot megh nevezet
Kovacz Györgynére (Bosz 176, 1688)

hozzá

- korai adatok (16. sz. eleje):

(20) hozzá iarula ez pokloshoz (VirgK 50v, 1515)

(21) pet_{or} t_oret hoza vaga a pisp_oknek zolgaiahoz
(WeszprK 33v, 16. sz. első negyede)

- középmagyar kor: gyakoribb;
pl. *hozzá-lát*, *hozzá-fog*, *hozzá-kezd* stb. igék

(22) hozzá latot az Kis Biro lábához (Bosz. 24, 1714)

(23) Az sváb molnár hozzá fogott-e az malom házhoz
(Kár. 268, 1722)

hozzá (folyt.)

- érdekes módon viszonylag gyakori a *hozzá megy/jön/küld valakihez*, pl. (24) → ebben a szerkezetben grammatikalizálódhatott

(24)

- a. es hozá mentek Kulcsarnehoz (hogy gyógyicsa meg)
(Bosz. 26, 1715)
- b. a Fatens maga felesigit hozzá küldöttö azon fekete
szoknyás asszonyhoz (Bosz. 272, év:?)

- ragozott alak igekötőként:

- (25) a. hogj az Aszszonyokhoz a vas villával hozzájok taszitott
(Bosz. 55, 1700)
- b. hozaja ment a Tanuhoz (Bosz. 338, 1762)

neki

- még a TMK-ban is kevés adat
- többnyire mozgásigével (*megy*) állnak, ill. *neki-áll*

- (26) neki megyen a Fatensnek (Bosz. 59, 1712 előtt)
- (27) hajnal előtt egész táborának neki menvén (Kár. 146, 1717)
- (28) a föllebb megh irtt két személy két izbenis néki menvén a Fatensnek (Bosz. 456, 1751)
- (29) az alatt néki állottak a fejének (Bosz. 441, 1756)

neki (folyt.)

- úgy tűnik, későn terjed el
- a *-nak/-nek* eredeti lativusi funkciója ekkorra visszaszorul, szinte csak mozgásigékkel állhat már magában lativusi vonzatként (Hegedűs 2014)

Jellemzőik

- van olyan alakjuk is, amely (számban-személyben) egyezik a vele együtt megjelenő direkcionális PP-vel
- jellemzően térbeli, direkcionális a jelentésük, nincsen (még) pusztán funkcionális használatuk ma sem
— bár ez több újabban keletkezett igekötőre is igaz lehet
- a többi igekötővel megegyező módon jellemzően telicizálják az igével kifejezett eseményt, illetve mozgásigék mellett célra irányuló mozgást eredményeznek

- 1 Bevezetés
- 2 Ó- és középmagyar: korai adatok
- 3 Szinkrón elemzések és grammatikalizáció
- 4 Összegzés

Eddigi elemzések

- lexikalista elemzés: igekötős ige + direkcionális vonzat

- (30) a. nekimegy + DP-nek
b. rálép + DP-ra

- É. Kiss (2002): két összeindexelt PP, az egyezés a közös index miatt van

- (31) $[PP_i \text{ neki}] \dots [PP_i \text{ DP-nek}]$

- Ürögdi (2003): az igekötő valójában a posztverbális PP másolata, az igemódosítói helyre mozgatott PP kiejtése
- Surányi (2009a,b,c): az igekötő a posztverbális PP bizonyos jegyeinek a kiejtése (partial spell-out) az ige előtti pozícióban

Problémák az eddigi elemzésekkel

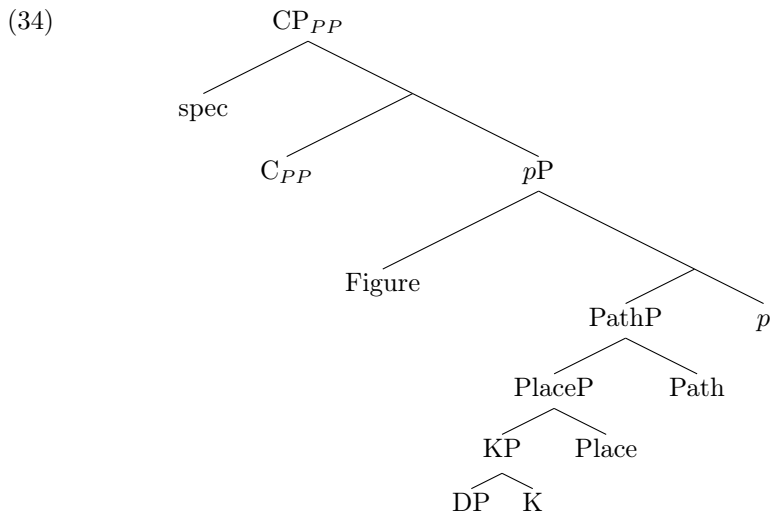
- DE: a többi igekötőt le tudjuk vezetni szintaktikailag, talán ezeket is
- DE: a mozgatószós elemzések nehezen tudnak számot adni az igekötő opcionálisáról és kötelező voltáról is (különböző környezetekben)

- (32) a. Az orvos Mari szemébe nézett.
 b. Az orvos bele-nézett Mari szemébe.
- (33) a. Peti rá-lépett a lábamra.
 b. Peti a lábamra lépett.
 c. Peti rá-szólt a gyerekekre.
 d. *Peti a gyerekekre szólt.

Igekötők grammatikalizációja

- többnyire közös tulajdonság: eredetileg direkcionális PP-k, funkcionális fejjé válnak
- grammatikalizáció:
  - szemantikai változás: „kiüresedés”, eredeti direkcionális jelentés mellett funkcionális használat
  - emiatt több környezetben jelennek meg
  - szintaktikai változás: igemódosító; kötelezően az ige előtt semleges mondatban
  - a igekötő+ige közös jelentése „lexikalizálódhat”
- eredetileg többnyire adjunkció van mondat- vagy frázisszinten, később ez átstrukturálódik, újraelemződik
- tendencia a magyarban: egyre több(féle) igekötő, egyre több környezetben

PP szerkezete (Dékány–Hegedűs 2015)

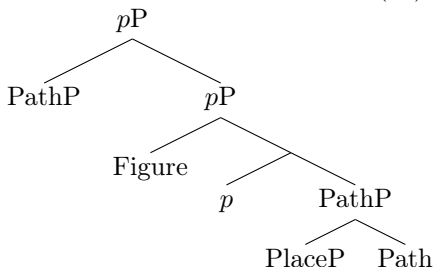

Szintaktikai változás

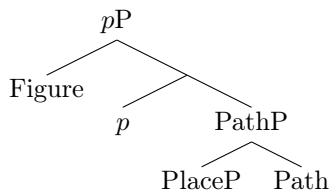
PP-n belüli változás:

- grammatikalizáció: lexikai(bb) névutóból vagy egész névutós kifejezésből funkcionális elem (szintaktikai fej) keletkezik
- változás lehet először szintaktikai mozgás eredménye, majd a szerkezetben magasabb fejben hozzuk létre = új, funkcionális elem

(35)

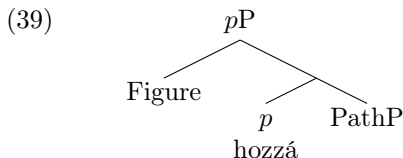
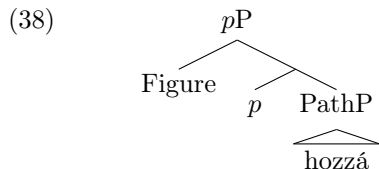
(36)

Szintaktikai változás (folyt.)

- Mindkét típusban keletkeztek igekötők:
  - PlaceP/PathP > *p* (pl. *agyon*)
  - Path/Place > *p* (pl. *által/át*)
- Jellemző környezet: ige előtti direkcionális vonzat, ige mögött opcionálisan másik direkcionális PP

- (37) a. es hoza mentek Kulcsarnehoz (hogy gyógyicsa meg) (Bosz. 26, 1715)
- b. rea tamada kayn hű attyaffyara (JordK 14, 1516–1519)

Lehetséges elemzés 1: PathP > *p*

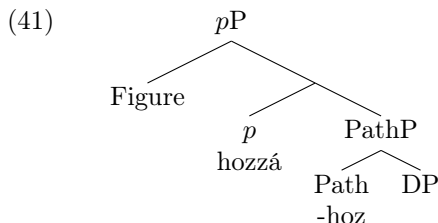
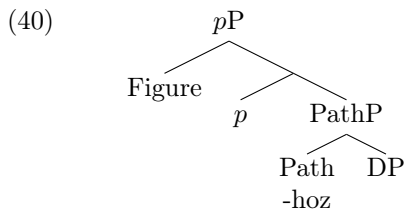
Ezután:

- ahol először 2 PP volt a mondatban, ott 1 komplex PP lesz
- az újonnan grammatikalizálódott *p* funkcionális elemmel
→ *p* az igekötő
- DE: továbbra is probléma, hogy hogyan adunk számot az azonos alakról?

Lehetséges elemzés 2: Path fejből p

- a korábban raggá vált elemeket nem lehet a vonzatuk nélkül mozgatni, mert morfológiailag kötöttek
- azaz nem fognak egyszerű mozgatással grammatikalizálódni
- minimálisan a vonzatuk szintaktikai jegyeit (ϕ jegyek) hordozzák és kétszer ejtjük ki őket: a p és a Path fejből
- ez csak részleges grammatikalizáció akkor is, ha már a p -ben generáljuk őket

Variáció

- A *p* kitöltése sok (egyre több?) ige mellett kötelező. Mozgásigék mellett – főleg, ha azok célra irányuló mozgást jelentenek – opcionális, és elég a PathP (ez korábban még inkább így volt).

- (42) a. Az orvos Mari szemébe nézett.
b. Az orvos bele-nézett Mari szemébe.

- (43) a. Peti rá-lépett a lábamra.
b. Peti a lábamra lépett.
c. Peti rá-szólt a gyerekekre.
d. *Peti a gyerekekre szólt.

- Azoknál, akiknek jó az (45)-ös példa, a *rá* a grammatikalizáció következő fokára jutott.

- (44) %Én TE-RÁD szorulok rá.

(Rákosi–Laczkó 2011: (27a))

- 1 Bevezetés
- 2 Ó- és középmagyar: korai adatok
- 3 Szinkrón elemzések és grammatikalizáció
- 4 Összegzés

Összegzés

- Az ún. „kettőző” igekötők az ómagyar kor végén és a középmagyar korban kezdtek grammatikalizálódni, de még máig nem váltak teljesen funkcióelemmé
- Eredetileg teljes PP-k Path elemeként jelentek meg az ige előtt.
- A *p*-ként való újraelemzése (i) még nem történt meg (mozgatással kerülnek a *p*-be), vagy (ii) csak szintaktikailag elemződtek újra, de egyeztető jegyeik még megvannak.

Köszönöm a figyelmet!

Jelen kutatást az OTKA 112057 sz. projekt támogatja.

Hivatkozások

- D. Máta Mária 2003. Az ómagyar kor: Szófajttörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar nyelvtörténet. 393–429. Osiris, Budapest.
- É. Kiss Katalin. 2002. The Syntax of Hungarian. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hegedűs Veronika. 2013. Non-verbal predicates and predicate movement in Hungarian. PhD dissertation, Tilburg University.
- Hegedűs Veronika. 2014. A névutós kifejezések grammatikalizációja és belső szerkezeti változásai. In É. Kiss Katalin (szerk.) Magyar generatív történeti mondattan, 154–176. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kálmán László – Trón Viktor. 2000. A magyar igekötő egyeztetése. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.) A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV. Szeged: SZTE.
- Laczkó Tibor – Rákosi György. 2013. Remarks on a novel LFG approach to spatial particle verb constructions in Hungarian. In Johan Brandtler, Valéria Molnár, Christer Platzack (szerk.) Approaches to Hungarian 13. Papers from the 2011 Lund Conference. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins. 149-178.
- Rákosi György - Laczkó Tibor. 2011. Inflecting spatial particles and shadows of the past in Hungarian. In Miriam Butt - Tracy Holloway King (szerk.) Proceedings of the LFG11 Conference. Stanford: CSLI Publications.
- Surányi, Balázs. 2009a. Adpositional preverbs, chain reduction and phases. In Marcel den Dikken – Robert Vago (szerk.) Approaches to Hungarian 11, 217–250. Amsterdam: John Benjamins.
- Surányi, Balázs. 2009b. “Incorporated” locative adverbials in Hungarian. In É. Kiss Katalin (szerk.) Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces, 39–74. Berlin: Mouton de Gruyter.

Surányi, Balázs. 2009c. Verbal particles inside and outside vP. *Acta Linguistica Hungarica* 56:201–249.

Ürögdi, Barbara. 2003. Feature Doubling, Aspectual Structure, and Expletives. In Shigeto Kawahara – Makoto Kadowaki (szerk.) *Proceedings of NELS 33*, 425–444. Amherst, MA: GLSA Publications.